

«Kiøbstæd og Landmand» i nasjonens horisont

Bjørn Sogner

Mens Christiania-erklæringen handlet om relasjonen mellom by og land innenfor en privilegiehorisont, handler dette kapitlet om relasjonen mellom individene – bonden og byborgerne. Da Stampe sent på 1750-tallet fikk saken om privilegieendringer i Christiansand på bordet, var allerede Christiansand under press fra opprettelsen av nye kjøpsteder (Arendal og Risør) og preten-denter blant fremadstormende tettsteder (Flekkefjord og Mandal) som ønsket seg løsrevet fra Christiansands dominans.¹ Det interessante med Stampes store erklæring er at den favnet både bredt og dypt, og fremfor alt brakte den individets rolle i det norske samfunnet tydeligere frem.

Hele den merkantilistiske tenkningen hadde i betydelig grad definert samfunnet ovenfra og ut fra betraktninger om hensiktsmessigheter og historiske utviklingstrekk. Byene var nasjonale handelssentra, med særlig betydning for utenrikshandelen og tvillingrikenes tollinntekter. Naturrettsprinsippene som Stampe og andre forfektet, hadde et egalitært og partikularistisk utgangspunkt

1 Finn-Einar Eliassen har behandlet privilegiestriden sett fra Mandals synspunkt i Mandal by historie. Se Eliassen, F.-E. (1995). *Mandal bys historie: Den førindsutri-elle byen ca. 1500–1850* [bd. 1]. Mandal kommune, s. 242–296.

som i ytterste konsekvens kunne føre til full samfunnsomveltning. Naturrettssprinsippene innebar imidlertid også to kontrakter som i noen grad kunne ha en konserverende funksjon: samfunnskontrakten mellom innbyggerne om nasjonens fellesskap og herskerkontrakten mellom innbyggerne og kongen/fyrsten/statens konstitusjonelle makthavere. Stampe snakket om de «Tvende Correlata», om hvordan fyrsten og befolkningen sammen skulle utvikles, og det sier seg selv at det ikke fantes noen konkret oppskrift for hvordan dette skulle gjøres i praksis. Men det var enklere å starte «på bunn» enn «på toppen», det vil si rydde i relasjonene mellom individene, i dette tilfellet mellom bøndene og byborgerne.

Sørlandsbonden og privilegerte Christiansand

I dette avsnittet skal hverken drøftes følgene av at bonden hos Stampe gjerne opptrer som den svakeste av to parter, og den bruk han gjør av dette for å formulere et alment menneskesyn, eller det faktum at den svake bonde især bygger på hans eget danske, personlige erfaringsmateriale.

«Landmanden» skal i dette avsnittet opptre som en gitt størrelse, bestemt i tid og sted: De erklæringer som skal brukes som kilde her, forutsetter at det er den norske «Landmand» han uttaler seg om – noe annet var neppe tenkelig heller. Bonden opptrer i forhold til en annen gruppe, til byborgerne. Men hensikten med avsnittet er ikke å fremstille bonden som svakere eller sterkere enn borgerne, hensikten er å vise hvilket omfang av konkrete reformer for bonden i forhold til byborgerne, begge parter oppfattet som næringsdrivende, som Stampe foreslår, og især hvordan han begrunner forslagene.

Viktigste erklæring er den som tilbakeviser forslaget til nye byprivilegier for Christiansand, fra september 1760. Dessuten formulerer «husmannserklæringen» det sentrale synspunkt på hvordan «Landmand» og byfolk er avhengige av hverandre. Begge erklæringene er fra sommeren og høsten 1760, og utgjør offensiven dette året. Med forbehold kan det sies at disse to, og især Christiansand-erklæringen, spiller samme rolle for å fremføre Stampes syn på forholdet by/bonde, som urtekremmererklæringen på innenbys regulering. I begge felter ligger 1760-erklæringene bokstavelig talt sentralt; dvs. omkring dem, tidligere og senere skriver Stampe erklæringer innenfor begge feltene, men de leder enten opp til eller består av utledninger fra disse sentrale erklæringer. Et fellestrekk er også at i begge felter er prinsippene i noen grad

formulert annensteds – det gjelder mindre i by/bonde-feltet, men i noen grad der også. Offensiven av 1760 markerer seg mindre i prinsipiell nytenkning, mer i klarere formuleringer av tanker som er kjent hos dem fra før: klarere uttrykt, gjennomført med større konsekvens, fordi erklæringenes hensikt er å slå igjennom og vinne gehør hos «Excellencerne». Både i urtekremmer- og privilegieerklæringen om Christiansand konkluderer han med klare, konkrete forslag som i begge tilfeller blir fulgt av reskripter.

Det var ingen tilfeldighet at striden om Christiansands privilegier ga opphav til den mest omfattende av alle Stampes byerklæringer. Striden mellom by og ladesteder, mellom privilegerte og upriviligerte av mange samfunnslag og yrkesgrupper var hardere, mer omfattende og mer langvarig på Agdesiden enn andre steder i landet. Nettopp dette trekket er dessuten bedre kjent der enn ellers i landet, fordi Sverre Steen i byhistorien har lagt stor vekt på å utnytte det rike kildestoffet om denne siden av byutviklingen. Byen ble jo grunnlagt i et område som alt på forhånd var preget av livlig handel, der flere større og mindre sentra for omsetning og varetransport var vokst opp og fortsatte å vokse. Oldenburgerne hadde store forventninger til den nye byen, og utstyrte den med omfattende privilegier. De hadde til hensikt å gjøre byen til den eneste på Sørlandet. Det ble den ikke; det viste seg umulig å knekke ladesteder og uthavner. Disse fylte lokale behov som byen ikke tilfredsstilte, og innvånerne der trosset rolig påbudene om å flytte til kjøpstaden. I Ditlev Vibes stattholdertid begynte regjeringen å ta følgene av de faktiske økonomiske forhold på Agdesiden, da Arendal og Risør fikk kjøpstadsrettigheter i 1723. I de nye privilegiene fra 1735 ble de nye byenes status som fullverdige kjøpsteder slått fast, idet de fikk faste circumferenser.² Oppkomlingene var blitt fullt sidestilte handelssteder med enerett i de østlige områder av Christiansands gamle enemerker. I Christiansands nye privilegier av 1738 ble følgende byens handelsdistrikt innskrenket. Det ble også antydnet fra høyeste hold at Christiansand kunne risikere tilsvarende innskrenkninger vest for byen; det var planer om å gjøre Egersund til kjøpstad. Selv om de nye privilegiene ellers slo fast de gamle regler, sto borgerne overfor en politikk i denne delen av landet som tok hensyn til at næringslivet krevde flere mindre sentra, ikke bare en stor by. At nye byer opprettes, og flere ladesteder tillates, betyr ikke

2 Wessel-Berg op.cit. I, 18.11.1735.

i og for seg at næringslovgivningen blir «friere», men at de tradisjonelle rettigheter til bymessig produksjon og omsetning tildeles flere steder enn før.³

Utviklingen fant sted under stadig strid, for anerkjennelse blant de nye steders menn, og for å opprettholde byens gamle rettigheter blant dens borgere. Fremstøtet for nye privilegier i 1750- og 60-årene danner en fase i en lang utvikling, der Christiansand både økonomisk og rettslig befinner seg på vikende front. I 1747 hadde innbyggerne i Flekkefjord søkt om fortollingsfrihet, dvs. om rett til å innføre utenlandske varer til ladestedet.⁴ Borgerne i Christiansand oppfattet søknaden som en trussel mot seg: Den handel med utlandet som ladestedet eventuelt ville få hånd om, ville byen miste, etter borgernes oppfatning. Søknaden ble henlagt, men siste ord i saken var ikke sagt.

I løpet av de vel 100 år Christiansand hadde bestått, hadde utviklingen ført til mangfoldige uklarheter når det gjaldt å tolke privilegiene. Disse uklarhetene kom klart frem da innførselstollen ble forpaktet bort i 1751. De private forpakterne var ute etter profitt, og strammet oppsynet med importhandelen. Kontrolltiltakene førte til strid med ladestedene og med skipperne i uthavnene. Striden var den umiddelbare foranledning til at kongen, på initiativ av den konstituerte stiftamtmann, oppnevnte en kommisjon til å gjennomgå de eldre privilegiene og utarbeide forslag til nye. Kommisjonen besto av en gruppe embetsmenn og borgere.⁵

Både oppnevning og sammensetning skiller denne kommisjonen ut fra de vanlige tiltak for nye byprivilegier på denne tiden. I regelen er forslagene utarbeidet av kjøpmenn og andre borgere i byen (det var f.eks. tilfelle både med forslaget fra Christiania i 40-årene, og fra Bragernes og Strømsø i 50-årene). Følgen var da også at de ti medlemmene i kommisjonen ikke kom til enighet; da arbeidet var ferdig i 1757, leverte de ikke ett forslag, men fem forskjellige. Dette kom delvis av at to av embetsmennene var oppnevnt for å ta seg spesielt av forhold som angikk landdistriktene og leverte inn hver sitt forslag om det. Men det store antall forslag skyldtes først og fremst forskjellige oppfatninger. På de fleste punktene delte forslagene seg i to grupper. Til første gruppe,

3 Steen (1941) op.cit, s. 303 f., 322, 324. Jeg er altså uenig i det han skriver s. 304 om at «statsmennene» ikke lenger likte byprivilegier – uten videre – og at borgerne respekterer dem samtidig mindre, uenig også i at lovgivningen ble «friere».

4 Ibid., s. 324.

5 Ibid., s. 324 f.

flertallet, hørte stiftamtmann Adeler, amtmann Stoud, magistratpresidenten, en rådmann og et par velstående kjøpmenn i byen. I annen gruppe var en lagmann, en sorenskriver og en foged. Flertallet sto steilt på de tradisjonelle krav; forslagene «befandtes at indeholde alt det, som Byen ofte forhen havde søgt, men ikke alt faaet». Forslagene var imot enhver innrømmelse overfor både ladestedene og «Landmanden». De tre forslagene i den andre gruppen var «mere fordeelagtige for Landmanden og de udenbyes Borgere», men også der kom ulikheten til syne. Flertallsforslagene bygger altså på et ganske vanlig fellesskap, idet stiftamtmann og magistrat gjør felles sak med kjøpmennene. De lokale embetsmennene ser problemene ut fra sitt kjennskap til landsens forhold.

Kommisjonen hadde etter hvert fått omfattende oppdrag. I tillegg til å utarbeide nye byprivilegier skulle den bringe orden i konfliktene mellom by og ladesteder. Den skulle løse striden mellom innenbys og utenbys borgere i Arendal, og ta opp problemene i forbindelse med Christiansands egen circumferens, forholdet mellom kjøpstaden og de upriviligerte.⁶

Forslagene fra kommisjonen ble straks sendt til visestatholderen. Han gjennomgikk dem nøye og kritiserte dem til dels skarpt.⁷ Høsten 1757 sendte han kommissærene en grundig kommentar til forslagene, som også inneholdt enkelte spørsmål. Kommentaren artet seg som en kritikk av poster han enten anså som overflødige, eller oftere som skadelige. Han angriper de to første postene i forslagene. Disse krevde en konsekvent gjennomføring av circumferenspolitikken; bøndene i byens distrikt skulle føre alle varer de hadde til salgs til Christiansand. Der skulle magistraten fastsette prisene. Mot disse to postene anfører Benzon at «det synes ikke raadeligt at tillægge nogen Bye i Riget et vist afpælet District udi Oplandet deromkring – Thi Landmanden bør udi Almindelighed have friehed at bringe siine Vahrer til hvilken Kiøpstæd som han finder sig bedre ved, og forstaar det sig selv, at bunden ej rejser til de Kiøbstæder, som ligger langt borte, naar han bliver lige saa betalt udi den, som ligger ham nærmest, – saadant synes altsaa at blive et monopolisk aag, som Landmanden ey kand underkastes, ey heller kand det ansees billigt at Byens Magistrat skulde sætte Taxt paa Landmandens Avl og producter». Tredje post

6 Ibid., s. 325 f.

7 Statthaldararkivet CIV, stattholderprotokollene (kopibøker). Norges Riksarkiv.

i forslaget forbyr konsekvent bøndene å selge varer underveis til byen. Benzon mener at salg til husbehov kan tillates, «Saalænge ingen Land- eller Forprang begaaes», og ingen handel med utlendinger.⁸

Det er den gamle inndeling av landet i circumferenser Benzon kritiserer. Han har intet å innvende mot prinsippet om at vareomsetningen skal samles i byene. Han vil at hele landet skal utgjøre et felles marked for byene. I rapporten til kongen senhøstes året etter begrunner han sin oppfatning nærmere. Når han ikke finner det tilrådelig at byen får et «afpælet District», er det fordi det fører til klagemål og vidløftighet mellom bonde og borger. Dessuten, føyer han til, er slikt ikke vanlig i Christianias, Trondhjems og Bergens stifter. Der har det alltid vært vanlig at bonden har fått føre sine produkter, særlig fetvarer og «victualier», enten til den kjøpstad han har ønsket, eller til verkene eller andre «fabriquer». De har solgt til de familiene som bor underveis. «Item at Landmanden imellom sig haver Troquert», og brakt varene dit hen han har ment å gjøre den beste handel, «hvilken slags Handel hid indtil har passeret frie udi Landet» – det blir vanskelig, «og i henseende til den Indvortes Oeconomie udi Landet meget betænkeligt samme at afskaffe». Det er kjent at alle verkene i landet får mange av sine forsyninger direkte fra bonden. Når det gjelder andre varer, salt fisk, trelast og slikt som selges utenlands, mener Benzon at bonden fritt bør få selge enten til utenbys borgere, eller bringe dem til hvilken kjøpstad han vil, uten å være bundet til noen spesiell. Han reiser likevel til den nærmeste, om han får like god pris der som andre steder.⁹

Benzons kjennskap til Norge er en kjensgjerning. Han visste at både Christianias, Bergens og Trondhjems privilegier påla bøndene i circumferensen til hver by å dra dit med de varer de hadde til salg, og å foreta innkjøpene sine der. Næringsreguleringen i landet var både så tydelig bokstavfestet og såpass ofte gjenstand for strid at Benzons påstander neppe kunne være vanskelige å kontrollere. Problemet er hvordan han hadde tenkt seg å begrunne en påstand som den han kommer med, om det var blitt behov for det, hva det ikke ble.

8 Statthaldararkivet CIV, stattholderprotokollene (kopibøker). Prot. nr. 2, 21.10.1757. Norges Riksarkiv.

9 Statthaldararkivet CIV, stattholderprotokollene (kopibøker). Brev til kongen 9.12.1758. Norges Riksarkiv.

Forsiktighet og embetsmessig påpasselighet er ellers gjennomgående trekk ved ham. Det visste også samtiden.¹⁰

Det er neppe mer enn en tolkning av påstanden som forklarer hvordan Benzon kan skrive som han gjør uten at det er nødvendig å påstå at han farer med direkte usannferdigheter: Han beskriver ikke byprivilegiene, men den praksis som er etablert i strid med dem i de tre andre stiftbyenes cicumferenser. Han skildrer ikke bare en virksomhet som er ulovlig uten å nevne at den er det, men rår til at den blir gjort til lovlig praksis i Christiansands distrikt. Ord til annet har han delvis sine påstander i behold, ved å unnlate å påstå at det er byprivilegiene han skriver om, men derimot en hevdvunnen praksis. Likevel må han ha tenkt noe sofistisk for å kunne få seg til å si at denne handelen «hid indtil har passert frie udi Landet».

Benzon ser forholdet mellom by og land fra «Landmandens» standpunkt. Den nyordning han vil innføre skal komme bonden til gode, ikke byene. Dermed kan han møtes med Stampe som ser konkurransen innen borgerskapet som en forutsetning for byens «Flor»; implisitt vil Benzons forslag øke byens konkurranse om å by bonden best mulig vilkår. Stampe har streift tanken, men ikke utarbeidet den eller satt den i noen meningsfylt sammenheng foreløpig. Benzon bringer et nytt synspunkt inn i behandlingen av saker om næringsregulering i Norge.

Det er ikke rimelig å tro at Benzon regnet med støtte fra Stampe på dette tidspunkt, han kan ikke ha tatt for gitt at generalprokurøren ville få saken til behandling. Fremgangsmåten betyr et fremstøt overfor regjeringen direkte, uten formidling. Han trer ut av rollen som en embetsmann som driver rutinemessig forvaltning, og opptrer som politiker. Han dekker seg bak den autoritet han har både i kraft av sin stilling og som gammel kjenner av Norge. At han foreslår en nyordning dekker han ved en lett kamuflasje, idet han har nok erfaring fra de økonomiske kollegier i hovedstaden til å regne med at saken kan gå igjennom uten at regjeringen er klar over hva den deltar i. Han vet at regjeringen har fulgt en klar politikk, eller mangel på politikk, overfor Norge i slike saker i noen år. I 1730-årene nøyde den seg stort sett med å fornye gamle byprivilegier, i 1749 strødde den sand på de forslag den fikk fra Christiania. Når han nå fremstiller forslagene fra Christiansand som brudd

10 Jfr. Norsk Biografisk Leksikon op.cit., «Jacob Benzon».

på gammel hevd og vanlig praksis i landet, appellerer han til en konservatisme som skyldes rådvillhet. Kalkylen viste seg å bli holdbar i sin tid, men først kom Stampe til hjelp.

Benzon kritiserer at forslagene hadde forlangt at magistraten i byen skulle avgjøre hvem som burde få borgerskap der. Både nye kjøpmenn og håndverkere skulle kunne avvises uten begrunnelse. Og særlig skulle det pålegges magistraten å føre kontroll med bønder som søkte borgerskap. Disse hadde for vane å selge kornvarer og annet for altfor godt kjøp, og la seg nøye med for liten avanse, var begrunnelsen. Mot det siste anfører Benzon at det synes ikke å kunne tillates at det skal «dependere af Magistraten og Borgerskabet i Byen, om nogen fra Landet maae komme til Byen og nedsætte sig der, thi jo fleere der vil etablere sig i en bye, jo bedre; og bliver det deres egen Sag, om de kand soutinere sig ved den Næring de begynder eller ikke». Dette er i brevet til kommissærene.¹¹ I betenknningen til kongen supplerer han med at ingen bør nektes borgerskap, hverken i byen eller på ladestedene, så lenge det ikke finnes innvendinger mot deres personer i henhold til kongelige anordninger eller lignende – unntatt i tilfelle hvor laugordninger krever enten utståtte læreår eller svenneprøver.¹²

Om det forrige punktet var et selvstendig bidrag fra Benzon, minner dette både i tankegang og formulering om Stampe: En by kan ikke ha for mange innbyggere, enhver bør ernære seg etter evne. Samarbeidet mellom de to menn i hele denne saken glir så glatt og viser så stor overensstemmelse i tanker at det er fristende å tro at de har truffet hverandre og utvekslet meninger på ett eller annet tidspunkt. Steen hevder at de hadde møtt hverandre i København mens Benzon var deputert i Rentekammeret, og at han kom til å se «ganske anderledes fritt på næringspolitikken enn han hadde gjort i stiftamtmannstiden i Trondhjem.»¹³ Tanken er senere gjentatt av Odd Thorsen i *Drammens historie*.¹⁴ Det har ikke vært mulig å finne noen kilde for et slikt samkvem eller for noen påvirkning mellom de to før Benzon kom tilbake til Norge i 1751. Selve

11 Statthaldararkivet CIV, stattholderprotokollene (kopibøker). Prot. nr. 2, 21.10.1757. Norges Riksarkiv.

12 Statthaldararkivet CIV, stattholderprotokollene (kopibøker). Brev til kongen 9.12.1758. Norges Riksarkiv.

13 Steen (1932) op.cit., s. 270.

14 Thorson, O.W. (1963). *Drammen: en norsk østlandsbys utviklingshistorie* [bd. 2]. Drammen Kommune, s. 532.

kollegialsystemet skjuler jo enkeltmenns ansvar, og kildene gjør det sjelden mulig å fremheve en enkelt av de deputerte eller kommitterte som initiativtager eller ansvarlig for noen sak, bortsett fra tilfeldige unntak. Det er sikkert at Benzon skiftet syn på næringsregulering i de 20 år mellom førstningen av 30-årene og ankomsten til Norge igjen. Hans nye syn er jo basert på viljen til å se landet under ett, og til å viske ut enkelte av de gamle grenser mellom sosiale lag: Han vil fjerne lokale grenser for omsetningen, circumferensene, iallfall svekke dem så hele landet kan bli marked for bøndernes handelsvarer, som smør, kornvarer, slaktefe og annet. Dessuten vil han ha friere adgang for enhver til å vinne borgerskap i byene, og han er «Populationist».

Det fins mange punkter i kommissærenes forslag som Benzon støtter, men Stampe senere går imot. Likevel er ansvaret i synspunkter mellom herrene fremtredende nok til at det er nødvendig å slå fast at Benzon er påvirket fra samme hold som Stampe. Noen Wolff-mann er det slett ikke grunn til å regne med at han var, ikke av Stampes omfang. Snarere er det grunn til å se hans synsmåter sammen med de danske samtidige skribenter: Naturrettstanken, i sin tyske Wolff-form, utgjør selve grunnlaget for tidens åndsliv. Man tenker og skriver ut fra den når man overhodet har behov for noen som helst tankemesig tilknytning, for å foreta handlinger av et noenlunde omfattende innhold. Det er selvsagt mulig å anta at det fins en ukjent og direkte, f.eks. skriftlig kontakt mellom visestattholderen og generalprokurøren, at de avtaler mer eller mindre detaljert hva de skal mene. Men det er forsvarligere å regne med at Benzon mener stort sett det samme som godtfolk i det opplyste København.

Stampe grep an problemene ved å likestille bonden og byborgeren. «Jeg sætter Landmandens Fordeel og Opmuntring ved Siden af Kiøbstædens Velstand og Opkomst; thi de staae virkelig i den nøieste Forbindelse med hinanden. Landmandens Velgaaende beforder Kiøbstædens Opkomst, og Landmandens Armod og Fattigdom trækker Kiøbstædens ødelæggelse efter sig; men dette vil mange ikke begribe».¹⁵ Den nøkterne generalprokurøren har lett for å henfalle til nær svulmende uttrykk når han skriver om «Landmanden». Men tankegangen er ikke mindre klar. Det kan stundom se ut som om han går til angrep mot flere punkter samtidig, det gjør han nok også.

15 Statthaldararkivet C IV, stattholderprotokoll nr. 2, 21.10 1757, Sst. 9.12.1758. Norsk Riksarkiv.

Men det sentrale angrepsmål er en side ved den tradisjonelle, egentlig middelalderlige circumferenspolitikken: Den beskyttelse av den enkelte kjøpstad som faste grenser for handelsdistriktene betyr, er ham like vederstyggelig som begrensningen i «Landmandens» frihet til å gjøre med de produkter han selv har fremstilt hva han ser seg best tjent med. De dovne kjøpmenn «stikke Hovederne sammen» og lager priskarteller i det små. Bonden må så allikevel bringe varene sine til byens torg, dersom han ikke vil risikere å bli saksøkt for «Land» eller «Forprang».¹⁶

Dette er et angrep på de tre første postene i privilegieforslaget. Kommis-særene som har utarbeidet det, krever en konsekvent gjennomføring av circumferenspolitikken: Bøndene i byens circumferens skulle føre alle varer de produserte for salg til Christiansand. Der skulle byens egen magistrat fastsette prisene. Tredje post i forslaget forbyr bøndene alt salg av varene underveis til byen. Visestattholder Benzons har protestert skarpt, og sendt protesten både til kommissærene for de nye privilegier og til Stampe. Stampe kan bygge på visestattholderens autoritet, mens formuleringen, og den begrunnelsen som ligger i sitatet, er hans egen. Stampe setter begrunnelsen inn i en vid sammenheng: Følgen av å gjennomføre slike påbud blir enten at bonden driver ulovlig handel, eller at borgerne må ty til spionasje og prosesser. Verre enn dette: Det ville bety «Landmanden tabte alt Mod og Lyst til at stræbe og at gjøre sig Umage med at bringe Producter til veie, naar han saae, at han ikke kunde sætte dem saaledes af, at hans Arbeide og Omkostninger bleve ham nogenledes erstattede».

Et mindretall av kommissærene «have ære af» å begynne en betenkning med en bitter klage over latskap og skjodesløshet hos dette lands almue: Stampe vet ikke om Norges bønder er dovne; er de det ikke, er det ikke disse godtfolks skyld. «Saadant viser ikke den dybeste Indsigt i et Lands inderste Styrke ...

16 Det vil si ulovlig handel utenfor regulerte områder og av privilegerte handelsfolk. Ett forbehold må tas når det dreier seg om konsekvensen i Stampes holdning innenfor dette feltet. I én erklæring, den første han skriver om betydelige forhold i norsk næringsregulering, hevder han ikke samme syn som han gjør i alle senere erklæringer om samme emne. Det er erklæringen om landkremmerne i Akershus stift fra 1755. Der hevder han tanker som synes å fremtre i temmelig fullt samsvar med den tradisjonelle circumferenspolitikken: Landkremmerne fallbyr varer til bøndene som «mere smigre deres Kræsenhed, end behøves til deres Nødtørftighed» – dette samsvarer ikke godt med kravet om «Beqvemmelighed» fra «husmannserklæringen».

En Bonde er og en fornuftig Skabning ...» Det er et sikkert middel til å fremme motløshet, dersom bonden ikke bare skal få sine priser fastlagt av kjøperen, nemlig byens magistrat som består av kjøpmenn, men også tvinges til å selge varene til ham. Han gleder seg over Benzons angrep på circumferensene, og at bonden skal tvinges til å føre varene til byen.¹⁷ «Jeg holder denne Indretning for høist ubillig og skadelig.» Riktignok fins den i byens siste privilegier av 1738. De ble den gang sendt til Kommersekollegiet, som altså må ha approbert ordningen. Stampe ville derfor saktens ha nølt med å foreslå disse postene avskaffet, hvor meget imot dem han enn var, «naar jeg ikke derudi havde havt Vice-Statholderens Erklæring for mig».

I «husmannserklæringen» har Stampe utredet avhengigheten som består mellom by og land. I erklæringen om Christiansand utdyper han nødvendigheten av dette økonomiske samkvemmet; han gjør det med en enkel tanke som utgangspunkt, nemlig bynæringene «Nu maatte jeg spørge, hvad en Kiøbstæd er andet end et Sted, hvor adskillige Familier boe og ernære sig, ikke af Agerdyrkning, men af Handel, Manufacturer, Fabriquer og Haandværker:

Saasnart et saadant Sted faaer Tilladelse deraf at ernære sig, saa er det hos os en Kiøbstæd. *Handelen trækker alt det øvrige efter sig* (min uthevnning); thi hvor adskillige paa et Sted kunde ernære sig af at handle, der kunde og andre leve og ernære sig af Fabriquer og Haandværker ». Det er nødvendig til «Districtets Vedligeholdelse, at der skeer en temmelig Handel». Folketallet i og rundt kjøpstaden vil vokse. Det dreier seg om å gi kjøpstadrett til Flekkefjord: «Altsaa støde det almindelige Beste, Flekkefiords Opkomst, adskillige Familiers Vedligeholdelse og Landmandens Velstand og Velgaaende sammen» om å drive frem kjøpstadrett for stedet. Selvsagt skal det ikke tillates «Monopoler» og laug i byen, og borgerskap skal fritt innrømmes enhver for en rimelig avgift.¹⁸

De som sto imot Stampe, var kommissærene for Christiansands privilegier, skurkene i denne erklæringen. De ville lengst mulig beholde Christiansand som Sørlandets eneste kjøpstad, og altså fortsette den tradisjonelle oldenburgerpolitikk på Agdesiden. Og dermed går de de etablerte kjøbmenns ærend, og vil gjennomføre regler som strider mot alt Stampe står for.

17 Stampe op.cit. III, s. 204.

18 Ibid.

Hans grunngitte forslag til nye privilegier for byen inneholder kravet om at «det bliver Landmanden og Bonden, i det saa kaldte Christiansands Districti (uthevet av meg), frit for, at sælge sine Victualier og Fedevahre til hvem han vil, og bringe sine øvrige Producter, saasom Trælast, saltede Fiskevahre og andet, til hvilken Kiøbstæd eller Toldstæd, han maatte finde for godt, samt der igien at forsyne sig med hvad han til hans Nødtørf, Huusholdning og Haandterings Fortsættelse maatte behøve»; det blir kjøpstedenes egen sak å trekke bøndenes handel til seg ved å sørge for at bøndene får rask og gunstig avsetning på varene, og får nødvendige forsyninger selv for «billigste Priis». Men sagtømmer bør ikke føres ut av det distrikt der det er hogd.

Retten til å drive «handel» i egentlig forstand skal altså fremdeles være forbeholdt kjøpstadens borgere. Circumferensen skal elimineres, men byens enerett til «handel» blir ikke rokket. Denne holdningen uttrykkes enda klarere ved påbudet om at det er i kjøpstaden eller på tollstedet at bonden skal gjøre sine innkjøp av nødvendige handelsvarer. Dersom «Landmanden» vil bli handelsmann, må han ta borgerskap i en kjøpstad først; dette skal riktignok ikke være vanskelig eller kostbart å oppnå, men grensene mellom yrkene består like skarpt, eller nesten like skarpt, som før. Det er lett nok, og forsåvidt riktig nok, å kalle dette et konservativt trekk. Men det er en spesiell konservatisme: Stampe erkjenner sin status av embetsmann, og trekker konsekvensene av den. Han uttaler at han har vondt for å få seg til å endre ting som kollegiene har slått fast som god orden, og dersom noe har vært tradisjonell orden i næringsreguleringen, er det jo den gamle regel, innskjerpet utallige ganger gjennom mange hundre år, at handel er en sak for kjøpmenn i kjøpsteder. Et tilleggsmoment, som formodentlig har større betydning enn dets forholdsvis beskjedne plass tyder på, er at handelsvarene også er eksportvarer. Utførselen skal foregå fra tollsteder.

Sagtømmer bør ikke føres ut av det «District» hvor det er hogd. «District» brukes uten tvil synonymt med circumferens, i denne sammenheng som ellers i erklæringen. For sagtømmer som eneste vare vil han altså beholde den ordning han ellers går så heftig til felts mot. Det fremmer han som forslag, til tross for at trelastnæringen er den sterkest regulerte, den som skulle synes minst ordnet i samsvar med «Friede», av alt norsk næringsliv. Nettopp her vil jeg se grunnen til forslaget. Skillet mellom «Trælast», som bøndene får føre ut av circumferensen, og «Saugtømmer» som ikke skal ut, gir løsningen. «Saugtømmer» må være last som skal skjæres på kvantumsager, «Trælast» kan ikke være det, ettersom bønder får selge. «Saugtømmer» er ikke last før den er

bestemt til å skjæres på slike saker. Men da er den jo utenfor «Landmandens» interesseområde; for han driver ikke kvantumsager. Dette betyr ikke noen begrensning av «Landmandens» rettigheter i det hele tatt; «Saugtømmer» er borgerlig eiendom, og bestemmelsen omfatter borgerne.

Hele innholdet i både denne erklæringen og andre gjør det usannsynlig at Stampe skulle hevde et annet synspunkt på «Landmanden» og kjøpsteders «Districter» her enn ellers. Og dette bringer meg til det andre trekket som skal kommenteres. Stampes holdning til «Landmanden» er nærmest patriarkalsk, og språket kan til tider som nevnt nærme seg det svulstige, ulikt generalprokurøren ellers. Men i innhold er hans holdning preget av et dypt alvor; han skriver om bondens menneskelige likeverd. Og dette likeverd konkretiseres i økonomiske realiteter. Om Flekkefjord heter det at handelen også må omfatte handel med distriktet. Bonde og kjøpstad er avhengige av hverandre.

Det «korporative» element i denne sammenhengen er kjøpmennene som beskyttes av byprivilegiene, og som ønsker å utvide beskyttelsen. «Landmanden» spiller rollen som individet eller «Familien». De foreslåtte privilegier vil ta fra ham muligheten for å bedre sine materielle kår gjennom sitt eget strev, ved å avhende sine egne produkter hvor han enn måtte se seg best tjent ved det. Denne «naturlige» rett hindres han i av de «enkelte» som søker egen «Fordeel».

Stampe blir oppbrakt, og hevder statens plikt til å legge forholdene til rette for «Landmanden». Men, og dette er et vesentlig punkt både i dette avsnittet og i det forrige om innenbys regulering, tilretteleggingen som Stampe foreslår er begrenset av loven. I forslaget om rett til å ernære seg etter evne og ønske innenbys, het det at den forutsetter at intet «Monopolium» eller særlige privilegier, noe «sluttet Laug» eller andre «korporasjoner» fins i byen på forhånd. I avsnittet om by og bonde begrenses bondens rett til fri næringsdrift sterkest av den gamle rettsregel om at han ikke skal drive «handel». Angrepet mot circumferensene blir derfor et angrep rettet mot den ordning at hver kjøpstad – eller de fleste – har et avgrenset handelsdistrikt. Denne ordningen skal fjernes i den grad den hemmer bøndene. Den skal beholdes for «Saugtømmerets» vedkommende. Det skal ikke tillates noen «fri Concurrance» om trelast mellom borgere av forskjellige kjøpsteder.

En annen selvsagt begrensning av Stampes rekkevidde følger av den første: Hans forslag kan bli fulgt i kollegiene, og approbert av kongen. Men det kongebrev som til syvende og sist blir resultatet av saksbehandlingen, har lokalt begrenset gyldighet. Stampe kan uttale seg om Christiansand by og byens «District», for

det er byens privilegier han skal uttale seg om. Utenfor dette området kan han ikke skape nye regler, der er han begrenset av de regler som eksisterer på forhånd.

«Landprang»

Forbudene mot «Land- og Forprang» uttrykkes ofte og uforbeholdent. Dels skjer det i generell form, dels vel forklart og presisert. Forbudet må regnes som et hovedpunkt i den eldre næringsregulering. Forbudet retter seg ikke mot noen enkelt gruppe. Det omfatter enhver form for «handel» på landet, «Landprang»; derunder salg av varer som er under førsel til kjøpstaden, «Forprang». Klarest og skarpest var forbudene blitt presisert og innskjerpet ved forordning av 25.8.1741.¹⁹

Dette avsnittet skal behandle Stampes stilling til denne form for ulovlig handel, den ene gangen han tar et uventet standpunkt til den. Det skjer i erklæringen om Christiansand og bare der. Grunnen er at Christiansand by hadde en noe spesiell gruppe innbyggere som spilte en ikke liten rolle der, de «Enroullerede». Disse innrullerte sjøfolk hadde visse rettigheter i vederlag for å stå til tjeneste som mannskap på orlogsfartøyer i krig. Borgerskap i byen hadde de ikke. Men de hadde særskilt kongelig patent på å drive enkelte former for næring som ellers var forbeholdt borgere – som vanlig var med folk som sto i de militære ruller uten å gjøre stadig tjeneste. Innenbys drev Christiansands innrullerte ofte en begrenset håndverksvirksomhet. I 1714 var det blitt innpå 100 av dem, og det var nesten halvparten så mange som de ordinære borgerne. Den store nordiske krig gjorde sitt til å gi dem enda fastere fot i byen. De kjøpte fiskevarer og tran i kjøpstedene «nordpå» (dvs. også på Vestlandet), fraktet varene på egne jekter og solgte i Danmark, Sverige og de sørlige norske byene. Dessuten drev de oppkjøp av fisk, kjøtt og andre matvarer, både i og utenfor Christiansands circumferens. De kjøpte av bøndene og solgte igjen både i kjøpstedene og langs kysten utenfor byene. Borgerne så ikke med glede på deres virksomhet. De klagde bl.a. over at de

19 Steen (1941), s. 238 f.

også drev direkte importhandel mot borgernes privilegier. Forholdet mellom de innrullerte og borgerne var aldri blitt ordnet skikkelig.²⁰

Her går Stampe til det uvanlige skritt å drøfte hjemmelen for å avskaffe land- og forprang i Norge. For Danmarks vedkommende er saken enkel, sier han. Dansk lov påbyr bøndene å føre sine varer til kjøpstaden og falby dem på «Axeltorv». Klarest er dette uttrykt i den nevnte forordning av 1741. «Men denne Forordning saavelsom de fleeste af de foregaaende i denne Materie, ere kun for Danmark, og de derhen hørende Artikler findes allene i Danske og ikke i Norske Lov».

Her manipulerer Stampe sterkt. Christian Vs Norske Lov er ikke det rette sted å søke etter regler for kjøp og salg av varer. Det ble i sin tid regnet for å ligge utenfor lovbokens plan.²¹ Dette visste selvsagt Stampe. Han har rett i at forordningen av 1741 er gitt uttrykkelig gyldighet bare for Danmark, men fortier at det var vanlig å bygge på den for å bestemme begrepene land- og forprang også for Norge.²²

Når han har fjernet lov og forordning som rettsbeskyttelse for forbudet, har han bare ett hinder tilbake, og det er byprivilegiene for Christiansand. De står svakt i denne sammenheng, ettersom Stampe er i den situasjon at han nettopp skal ta standpunkt til en fullstendig revisjon av dem. Hans hensikt med å eliminere lov og forordning er klar. Han vil bringe forbudet inn under beskyttelse av privilegiene alene, og dermed innenfor sitt eget kompetanse-område. Så kan han rolig hevde sitt eget syn på land- og forprang: Norges «Beskaffenhed» medfører at landprang ikke så strengt kan hindres eller forbys der. Dersom de innrullertes handel ikke fører til tollsvik, og det får Kommersekollegiet ta stilling til, bør den endog oppmuntres. Han tar forbehold: Det er de særlige geografiske forhold langs kysten han tar hensyn til. All transport må skje til sjøs. Det er langt mellom gårdene, og vanskelig for flere å slå seg sammen om å sende et fartøy til kjøpstaden, noe som i og for seg ville vært det beste. Nå har enkelte av almuen jekter, kjøper varer av bøndene, bringer dem til byen og selger dem. Det er dette de innrullerte gjør. Gjorde ikke de det, måtte andre gjøre det. Retten til å fortsette med handelen kan gjerne regnes

20 Stampe op.cit. III, s. 204.

21 Christian Vs norske lov (1687), Forord.

22 Schweigaard, A.M. (1841). *Den norske Handelsret*. Johan Dahl, s. 2 og 124 f.

som en «Douceur» for disse folkene. Dermed finner de underhold, blir vant til sjøfart, og de kan dessuten drive handelen billigere enn andre. Ble farten opphevet, ville færre sjøfolk finne arbeid, skipsbygging ville bli glemt, og en del av handelen ville sikkert komme i hendene på fremmede.

Tross all understrekning av de spesielle forhold står Stampes hovedsynspunkt klart: Landprang er ikke forbudt, og bør tillates i Norge når omstendighetene gjør det rimelig. Dette synspunktet bør gå inn i tolkningen av den handelsrett han vil gi bøndene i distriktet. Som nevnt vil han gi dem adgang til å selge «Fedevahre og Victualier» til hvem de vil, uten å nevne at de bare skal selge til husbehov. Han fastsetter ingen kvantumbegrensning av deres matvaresalg. «Landprang» får bare de innrullerte uttrykkelig rett til foreløpig. Men det er sprengt hull i det absolutte forbud, og da kan retten utvides til andre dersom de kan påberope seg spesielle behov, f.eks. til bønder i Christiansand distrikt. Det er lettere å utvide en udefinert salgsrett til en faktisk handelsrett, enn en uttrykkelig rett til bare å selge til husbehov.

Kjøpstad og ladested

I erklæringen om Christiansand fins også den klareste og fylldigste utredning av forholdet mellom kjøpstad og ladesteder. Den er hans programerklæring for de fleste områder av innenlandsk norsk næringsregulering. Han har samlet opp sine kunnskaper og sin erfaring, og støttet til Benzons innstilling gir han svært meget til beste her – et vesentlig ledd i 1760-offensiven.

Sin generelle oppfatning av en kjøpstads overordnede funksjon gir han klart uttrykk for i samme erklæring, hvor han skriver om Flekkefjord. Der dreide det seg om å «forfremme» et ladested til ordinær kjøpstad. Om ladestedets funksjon og oppgave, dets «Friede» og begrensninger i den, skriver han i et avsnitt om Mandal. Avsnittet har delvis preg av å danne et angrep på kommissærene. I noen grad er han også uenig med Benzon.

Mandalsborgerne hadde søkt om rett til å fortolle utenlandske varer. Kommissærene hadde innstilt på at ladestedet skulle gjøres mindre; bare 6–8 borgere skulle få bli boende der, og de skulle i ett og alt forholde seg etter stedets status av ladested: Alle importvarer til forsyning av distriktet skulle kjøpes i kjøpstaden, Christiansand, alle eksportvarer unntatt trelast føres ut fra samme sted.

Benzon fulgte kommissærene.

Stampes erklæring bygger på to premisser. Det første vil gå ut fra en vurdering av potensialet i det lokale næringsliv selv. Han hevder at borgerne i Mandal har gjort rett i ikke å søke om fulle kjøpstadsrettigheter (han nevner ikke at søknaden, om den ble innvilget, i realiteten ville gi stedet samme økonomiske rettigheter, men ikke rettslige status, som kjøpsteden). Stedet ligger bare fire mil fra Christiansand, med greie transportmuligheter derfra. Det er ikke behov for en kjøpstad til så nær. Dette er altså et rent økonomisk-geografisk utgangspunkt, en praktisk vurdering. På dette grunnlag dømmer han kommissærenes forslag nord og ned: Verst er punktet som vil tillate bare 6–8 familier på et sted som kan brødfø kanskje 30–40 familier. «Landmanden» vil lide ved Mandals tilbakegang også; den transport og mellomhandel som Mandalsfolk besørger, men som etter forslaget vil måtte finne sted fra eller i Christiansand, vil fordyre de varer «Almuen» trenger. Folk som bor på stedet, deres barn og arvinger, og alle som ellers ønsker å slå seg ned i Mandal, bør få anledning til det. Forutsetningen skal bare være den vanlige at stedet, som ladesteder ellers, skal sortere under kjøpstaden. Det innebærer at nye innflyttere til Mandal skal ta borgerskap i Christiansand, skal svare skatt og tyngte dit, og ellers sogne til kjøpstadens jurisdiksjon. Dette økonomisk-geografiske utgangspunkt samler seg altså i det vanlige Stampe-syn: Det er galt å ikke utnytte et «District's potensial» når det gjelder å livnære «Familier» i urbane næringer, og dette forverrer dessuten levevilkårene for «Almuen» på landet. Her er intet nytt.

Stampes andre premiss fører frem til reguleringen av den næring ladestedet skal drive: Mandalsfolk bør få utføre de varer de har kjøpt i «Districtet», men bare dersom eksporten skjer med deres egne skip. Innførselen til stedet bør være fri, for silke- og ullvarer og isenkram, og alle varer ellers som bevislig er fremstilt i Danmark–Norge. Med egne skip og direkte fra produsent, fra «første hånd» i tidens språk, bør de få rett til å innføre og fortolle på stedet: salt, hør, hamp og steinull. Alle andre utenlandske varer, og alle varer som ikke kan innføres fra «første hånd» og på egne skuter, skal kjøpes fra kjøpstaden.

Dermed begrenser Stampe rettighetene til ladestedet etter tidens prinsipper: Det er handelen med utlandet som ikke bør være fri. Ladestedet har en handelsrett i forhold til utlandet som er mindre enn kjøpstadens – dette er forskjellen mellom kjøpstad og ladested, har vært det gjennom noen hundre år og bør fortsatt være det. Reglene han vil ha for ladestedets samkvem med utlandet, er de vanlige «merkantilistiske»: Importretten begrenses til utvilsomt

«nødvendige» råvarer, helst av slik art at de kan foredles på stedet og i omegnen, ved håndverk og kanskje «Manufacturer og Fabriquer». Det har til formål å skaffe «Fornødenhed og Beqvemmelighed» for stadig flere «Familier», og uten at utlendinger skal få tjene penger på omsetning og transport: Varene skal komme fra «første hånd».

«Entfaltungs»-tanken ligger under, men formuleres ikke her. Han faller ikke for fristelsen til å hevde at Mandal bør få vokse til stedet blir så betydelig at det kan bli en full kjøpstad. Han spår ikke om en uvisst fremtid, selv ikke for å få inn et godt poeng. Grunnen er selvsagt at han vil ha inn ett han regner som enda bedre: Han vil forklare «Excellencerne» hvor langt man bør gå i å legge til rette vilkårene for den «Friede, der er Sielen i Handelen». Avsnittet om Mandal angir yttergrensene for denne «Friede».

Danmark–Norge og utlandet

Det fins altså en grense for Stampes økonomiske individualisme. Det materialet som ble brukt til å vise dette i forrige avsnitt er ikke omfattende, men rikt nok til å danne basis for en hypotese: I forholdet mellom Danmark–Norge og andre stater bør andre hensyn enn individualismen prioriteres: Den rett enhver har til å ernære seg «som han best veed og kan», er underordnet et krav som foreløpig postuleres som økonomisk autarki. Syvårskrigen var i full gang i årene rundt 1760.

Stampe gir ikke sin oppfatning i form av noen systematisk utredning. Den fins spredt i flere erklæringer, ikke svært omfattende kvantitativt sett. Hans holdning er ikke mindre klar for det. Grunnmønstret er enkelt: Det alminnelige beste krever at alle varer som brukes her til lands, også forarbeides her. Varer som forarbeides her, bør også såvidt mulig selges til «de Fremmede», heter det i urtekremmererklæringen. I erklæringen om Bragernes og Strømsø pålegger han håndverkerne på stedet, og i alminnelighet, å sørge for at «den lette Priis og Arbeidets Godhed forvisser den om, at intet fremmed Arbeide kan blive afsat i Byen eller deromliggende District, men og, at deres Arbeide kan med Fordeel blive afsat til andre Steder». I angrepet på laug er ett moment at laugene legger vansker i veien for menn som ønsker å bli medlemmer; laugene tåler heller at fremmede håndverkere sitter i utenlandske byer og arbeider for oss, og dermed lever av oss, enn at de kommer og nedsetter seg her, så

deres penger blir hos oss.²³ Forutsetningen for «let Priis» og god kvalitet er selvsagt konkurranse, det gjelder her som ellers. Derfor må det være mange «vindskibelige» mennesker i landet: Deres innenbys og innenlands konkurranse skal komme landet til gode i forhold til utlandet.

Det «merkantilistiske» syn på økonomisk samsvar med utlandet er for velkjent til at det tjener noen hensikt å gå videre enn til bare å foreta den presentasjon av Stampes syn som trengs for å slå fast at han ikke hevder noe originalt på dette felt. Han bruker ikke så sterke ord som mange av sine samtidige, men under ligger motvillig akseptasjon av den «umaneerlige Jalousie» som gir forholdet mellom Europas nasjoner sitt hovedpreg. Kravet om nasjonal konkurranse betyr jo ikke i og for seg noen reduksjon i økonomisk individualisme; den inntreffer først ved de former for regulering som den nasjonale «Jalousie» gjør nødvendig.

I 1760 uttaler Stampe seg om kornsalg i Norge, den sørlige delen som omfattes av kornmonopolet. Kjøpmennene i Drammen og Skien hadde søkt om at den rett som «Almuens» i kjøpsteder og ladesteder hadde til å kjøpe korn direkte fra kornskutene, måtte falle bort. Folk hadde fått denne retten i 1756, fordi det var knapt med korn. Nå var det nok å få til rimelig pris, og kjøpmennene ville gjerne ha igjen sin enerett til kornsalg, en vesentlig del av deres privilegiefestede rettigheter.

Stampe forsvarer «Almuens» kjøpsrett og går sterkt til felts mot borgernes krav. Selve saken er i denne sammenheng mindre interessant enn det språk han bruker for å motivere sitt syn, og det lys dette kaster over hans måte å tenke på innenfor dette feltet: «Den Handel fortjener i alle Maader at befordres, som bestaaer derudi, at Kiøbmændene i Kiøbstæderne i Danmark, afkiøbe Landmanden, ... deres Kornvahre, og overbringe samme til Norge», hvor det er etterspørsel etter korn. Prisene bør være lave; jo lavere, desto lettere er det for bergverkene å konkurrere utenlands. «Til Lykke behøver Norge ikke at kiøbe disse saa nødvendige og umistelige Vahre af Fremmede, men det ene Rige kan derudi komme det andet til Hielp». Forutsetningen for at dansk kornproduksjon kan økes, og det kan og bør den, er at produsentene er sikret stabil avsetning. Derfor bør handelen mellom rikene fortsette, og nyte full «Friedhed».

23 Stampe op.cit. III, s. 166 f., o.m.fl.st.

Det motsatte, det som kjøpmennene ønsker, er «et Slags Monopolium som gjør dem allene til Mestere af Indkiøbningsaavel som Udsalgs-Priserne». Kornhandelen blir «paa alle Kanter bundet og indskrænket»; handelens menn vil få anledning til å stikke hodene sammen, slik de gjør når de kan, og avtale priser til skade for produsenter og leverandører i Danmark og «Almue» i Norge.²⁴ I erklæringen om salttilførsel til NordNorge, en av hans aller første, uttaler han om kornmonopolet at når det er overflod av en vare i en provins av riket, og mangel i en annen, bør innbyggerne i den siste bindes til å ta varene fra den første, og produsentene oppmuntres til å legge større flid i produksjonen når de er sikret avsetning. Dermed forblir pengene i landet. Sukkermonopolet er like rimelig: Det forbyr fremmede å føre sukker hit, og oss å hente det hos andre. Det er overflod i de danske kolonier i Vest-India.²⁵

Han aksepterer også det octroierte kompani med monopol på Islands-handelen, og de norske kvantumssagene med monopol på å skjære til eksport.²⁶ Akseptasjonen av de to siste er ikke begrunnet hos ham. Derfor skal ikke disse to monopolene brukes til annet i denne sammenheng enn å bekrefte at Stampe tolererer dem også. Dermed øker ens rett til å hevde at han godtar monopoler i alminnelighet – under visse omstendigheter – ikke bare monopoler for korn og sukker.

Her som ellers er det nødvendig å rette oppmerksomheten mot Stampes situasjon: Han sier det slik han gjør, for at «Excellencerne» skal gjøre som han sier. Han bruker slagord som «Frihed» og «Monopolium», begge ladede. Dette er selvsagt. På den annen side er det urimelig å se bort fra at disse ordene også står sentralt i Stampes vokabular, at de vanligvis betyr noe forholdsvis klart, og at det her som ellers er nødvendig å søke ut fra sammenhengen hva de betyr.

I første omgang ser det jo ut til at han bruker dem i stikk motsatt betydning av den vanlige. Mistanken om at han bruker dem for å skape en stemning hos sine lesere er til stede. Men ikke lenge. Det er mening i begrepsbruken. De to monopoler – for salt og sukker – han uttaler seg om, er begge *statsmonopoler*. Deres oppgave er å øke statens rikdom. Men dermed øker de jo også individenes. Den felles «Casse» blir fullere. Men ikke bare det: Monopolene

24 Ibid., s. 86 f.

25 Stampe op.cit. I, s. 55 f.

26 Ibid., s. 624 f.

beskytter innlendinger mot utlendinger. At det er et moment av *raison d'état* i det, er han selv oppmerksom på, uten at dette får ham til å se på det som et «Monopolium» i hans vanlige betydning. Statsmonopolene oppfattes overhodet ikke som «Monopolier», omtales ikke slik heller. «Monopolium» som motsetning til «Frihed» hører hjemme innenfor en begrenset sammenheng i den helhet han skriver om. Det er i innlandshandelen de brukes (derunder samkvemmet mellom Danmark og Norge). «Frihed» betyr som ellers rett til individuell omsetning av innenlandske produkter, «Monopolium» at «enkelte, visse Folke» søker sin fordel ved hjelp av byprivilegier. I denne sammenheng oppstår den språklige konstellasjon at den monopoliserte kornhandel, en nyttig innretning, skal foregå i «Frihed», dvs. uten «Monopolium».

Det er altså landegrensene som setter sine skarpe grenser for hvor langt «det almindelige Beste» skal være overordnet. Nasjonene imellom hersker andre prinsipper: beskyttelse av egne interesser, nasjonale og individuelle, gevinst på bekostning av «de Fremmede»; og overmåde viktig er det å hindre at utlendingene «lever av os».

Dette har selvsagt intet med nasjonalisme i senere tiders betydning å gjøre: Stampe vil gjerne se «de Fremmede» i landet, men da som «Undersaatter», som fullt ut deltar i den felles målsetning. Innvandring, ikke minst av håndverkere, regnes som et viktig middel til å få økt produksjon og konkurranseevne.

En naturrettstankegang forklarer fullt ut at forskjellen mellom «os» og «de Fremmede» er fundamental. Staten, i dette tilfelle Danmark–Norge, eksisterer med «det almindelige Beste» som hovedprinsipp. Men prinsippet stanser ved landegrensene. Statene imellom hersker andre prinsipper, intet kontraktforhold. Wolff slår fast at «verschiedene Völker untereinander betrachtet werden als freie Personen, die im natürlichen Zustande leben»^{27,28}

Menneskerettslige hensyn

Hensikten med de foregående avsnittene har primært vært å bestemme Stampes naturretslige tilknytning, ut fra praktiske forslag om hvordan staten skal

27 «Ulike folk blir betraktet seg imellom som frie personer som lever i den naturlige tilstanden». Det skal antagelig stå Völker.

28 Wolff (1769) op.cit., § 1088.

ordne næringsreguleringen, som fins i et representativt antall erklæringer. Hans mest fremtredende, overordnede prinsipp er hans individualisme. I praksis får denne uttrykk gjennom angrep på de krefter som står imot en fri utfoldelse av individets muligheter til å ernære seg som det best «veed og kan».

Stampe arbeider med en modell foran seg: Wolffs *sufficientia vitæ*-teori er et av hovedformålene med staten overhodet. Dette er en sektor av et helt naturrettssteoretisk system. Stampe gjør bruk av de forhold han finner i Norge, for å få til en praktisk anvendelse av teorien. At den er individualistisk er ikke noe spesifikt norsk, det stikker dypere, begrunnes mer alment. Men han bygger på noe vesentlig i naturretten – i den form han kjenner den – når individualismen hevdes for de *svakere* grupper i det norske samfunnet. De er svake fordi de ikke beskyttes av «korporasjoner». Men derfor fyller de modellens krav om individualisme best også. Nå er det selvsagt meningsløst å spørre om Stampe enten taler de svakes sak fordi de er svake og følgelig trenger hjelp av staten for å få sine menneskerettigheter oppfylt, eller fordi de arbeider for sin *sufficientia vitæ* på mer individuell basis enn andre, og derfor fortjener oppmuntring i alle fall. Her dreier det seg om et både-og. Og denne både-og-situasjonen er spesifikt norsk, i de konkrete tilfelle hvor den forefinnes. I prinsipp og teori er den det ikke, der er den uttrykk for alminnelig naturrettsstanke.

Stampes hevdelse av de svakes menneskerettigheter på individuell basis er i nærmeste samsvar med europeisk naturrett. I de land hvor naturretten kom til å danne den teoretiske basis for lovgivningen i de siste årtiene av 1700-tallet og de aller første år av det neste århundre, er det nettopp de *svakes* stilling som styrkes, samtidig med at individualismen hevdes sterkere enn før; det gjelder Frankrike, Østerrike og Preussen: Standsprivilegiene oppheves eller svekkes. Vilkårene bedres, for uektefødte, utlendinger og jøder. En beskyttelse av personligheten tar sin begynnelse. I familieretten øker likestillingen mellom kvinne og mann, reformer skjer i foreldremyndigheten. Borgerlig ekteskap tillates, og adgangen til skilsmisse økes. I arveretten begunstiges den individuelle forføyningsrett, og i obligasjonsretten fjernes hindringer for «frie», dvs. individuelle avtaler.

Det skjer en økning av de svakeres individuelle rettslige stilling. Her er det europeiske praktiske arbeid i fullt samsvar med Stampes arbeid. En sak for seg er at i Europa kom det dynamiske element i naturretten til å bli svekket

gjennom vekten av en naturrett som ble kodifisert, dvs. uttrykt i skrevne normer og dermed fastlåst.²⁹

Konklusjon

Stampes erklæringer i 1760 generelt, og for Christiansand spesielt, har individuell likhet som bærende prinsipp. Stampe arbeider for å viske ut individuelle forskjeller, i denne sammenheng dem mellom bonde og borger, mellom by og land. Han søker å bygge ned de økonomiske stengslene for bøndene gjennom å gjøre handelen utenfor byene enklere, og ved å redusere betydningen av at byene har rettigheter utenfor sin kjerne – circumferensen. Bøndene skal selv velge hvor de vil selge sine produkter, og det i en tid der Christiansands dominerende stilling i Agder-regionen ble redusert gjennom ny bydannelse. Stampe stilte seg positiv til ny bydannelse; det gjaldt å skape rom for individuell utfoldelse og økonomisk vekst. Stampe var opptatt av velstandsvekst for den enkelte og for samfunnet som helhet. Konkurransen var bra; prisene måtte drives nedover gjennom å oppheve samarbeid mellom kjøpmenn.

For Stampe var økonomien nasjonal – det vil si at den ikke først og fremst var til for staten. Den vektleggingen av individualisme og egalitær tenkning som Stampe forfektet, hadde et bredere formål enn merkantilismens vekt på utenriksbalansen og statens inntekter. Stampe sto mye nærmere Adam Smiths idé om å flytte oppmerksomheten bort fra den sentralistiske og statsapparat-orienterte reguleringsøkonomien og mot å fokusere på hele nasjonens velstand. Dette dreide seg om å skape «det allmenne beste», og her kommer statsmaktens forpliktelser for å legge forholdene til rette for individene tydelig frem. Stampe – ved ikke å være spesielt opptatt av å liberalisere utenriksøkonomien – var en mer begrenset tenker enn Smith på det økonomiske feltet. Men fremfor noe handlet jo Stampes orientering dypest sett om å virkeliggjøre kredoet om de «tvende Correlata», at herskeren og folket hadde felles interesser. Å frigjøre individet var et formålstjenlig prinsipp i så måte. Men dette er jo også begrunnelsen for å begynne å tenke i termer som «nasjonaløkonomi».

29 Thieme op.cit., s. 41 f.